У94.386-5
Ш
Уйг. яз.

А. ШӘМИЕВА, И. ӘХМӘТОВ,
Ю. ЦУНВАЗО

УЙҒУР ТИЛИ ГРАММАТИКИСИ

II
ҚИСМИ

СИНТАКСИС

АЛМУТА · 1960

А. ШӘМИЕВА, И. ӘХМӘТОВ, Ю. ЦУНВАЗО.

494.386-5
Ш

УЙҒУР ТИЛИ ГРАММАТИКИСИ

II ҚИСИМ

СИНТАКСИС

ИӘТТӘ ЖИЛЛИҚ ВӘ ОТТУРА МӘКТӘПЛӘРНИҢ
6 ҺӘМ 7 СИНИПЛИРИ ҮЧҮН ДӘРИСЛИК

ТҮЗҮТҮЛГӘН АЛТИНЧИ НӘШРИ

*Қазақстан Маарип министрлиги
тәстиқ қилған*

ҚАЗАҚСТАН ДӨЛӘТ
ОҚУШ-ПЕДАГОГИКА НӘШРИЯТИ
Алмута—1960

ЕТИ ҺӘМ ФАМИЛИЯЛИРИ ҚИСҚАРТИЛИП ЙЕЗИЛҒАН АВТОРЛАРНИҢ ТИЗИМИ.

Л. Т. — Л. Толстой
Ж. — Жамбул
Ю. Г. — Ю. Герман
В. Г. — В. Гюго
И. С. — И. Саттаров
С. Ә. — С. Әйни
Һ. Һ. — Һ. Һезимов
Ө. М. — Ө. Муһәммәди
М. Г. — М. Горький
И. Һ. — И. Һасанов
Қ. Һ. — Қ. Һасанов
А. П. — А. С. Пушкин
А. Ч. — А. Чехов
В. Қ. — В. Г. Короленко
М. Ә. — М. Әуезов
Ғ. М. — Ғ. Мусрепов
М. Ш. — М. Шолохов
Р. Ә. — Р. Әкбәров
А. Т. — А. Толстой
В. К. — В. Қатаев
И. Т. — И. Тургенев
А. Ф. — А. Фадеев
Н. О. — Н. Островский
К. С. — К. Симонов
И. П. — И. Пущин
Ю. Т. — Ю. Тыняков
М. С. — Мамин-Сибиряк
Д. Ф. — Д. Фурманов
З. Қ. — З. Қадири
Х. А. — Х. Абдуллин
Р. Қ. — Рози Қадири
Н. Һ. — Н. Һасан
В. И. Л-К — В. И. Лебедев-Кумач

Гос. рес. библиотека КССР им. А. С. Пушкина
11634951

ҖУМЛӘ ТОҒРУЛУҚ УМУМИ ЧҮШӘНЧӘ.

§ 1. ҖҮМЛӘ.

Биз сөзлигәндә яки язғанда, өзимизниң ой-пикримизни билдүрүмиз. Һәрбир аяқлашқан ой-пикримиз өзара бағланған бирнәччә сөзләрниң ярдими билән ейтилиду.

1. Әтияз кәлди. 2. Әтиязниң йеқимлиқ шамили йәлпүп өтмәктә. 3. Биз йәрниң иккинчи сүн'и һәмрайини көрдуқ.

Бу мисалларда аяқлашқан үч айрим ой-пикир ейтилған вә уларниң һәрбири өзара бағланған бирқанчә сөзләрдин түзүлгән. Биринчи җүмлидә икки сөз өзара бағлинип, әтиязниң келиши тоғрулуқ ейтилған. Иккинчи җүмлидә бәш сөз өзара бағлинип, әтиязниң шамили тоғрулуқ ейтилған. Үчинчи җүмлидә алтә сөз өзара бағлинип, йәрниң сүн'и һәмрайи тоғрулуқ ейтилған.

Аяқлашқан ой-пикирни бир сөз биләнму билдүрүшкә болуду.

Мәсилән: *Айдиң. Пүтүн әтрап йоп-йоруқ.* Бу мисалда аяқлашқан икки ой-пикир ейтилған. Алдинқи биринчи җүмлә бирла сөздин түзүлгән, иккинчи җүмлә өзара бағланған үч сөздин түзүлгән.

Аяқлашқан айрим бир ой-пикирни билдүргән, өзара чиң бағланған сөзләрниң бирикмиси яки айрим сөз *җүмлә* дәп атилиду.

Һәрбир җүмлә мәлум аһаң (интонация) билән ейтилиду, униң ахирида тавуш бирәтола тохтайду. Шуниңдин кейин иккинчи җүмлә башлиниду.

Сөзлигәндә, һәрбир җүмлидин кейин бираз тинимиз. Язғанда, җүмлиләр бир-биридин адәттә пәш (,), чекит (.), соал (?) яки үндәш (!) бәлгүлири билән ажритилиду.

1-көнүкмә. Төвәндики парчини көчүрүңлар. Һәрбир җүмлидин кейин тиниш бәлгүлирини қоюңлар.

Һава тинжиқ күн булут арисиға йошурунди қараңғулуқ басти күн петиш тәрәптин қап-қара булут көтүрүлди у чапсанлиқ

билән йеза вә җаңгалликни бесип кәлмәктә дәһшәтлик булут йеқинлашмақта бираз вақит өтмәй узақта гүлдүрлигән аваз аңлинишқа башлиди гоя һәммә нәрсә адәттин ташқири бирнемини күткәндәк җим-җит болди дәрәхләр еғаңлаштин тохтиди шамал кәйнидин аста-аста йол бойлап топиларни асманға көтүрүп, күчлүк қуюн жүгрүмәктә әнә қуюн йезиға йетип кәлди там төписидики бирқанчә чиригән чоғаларни, өгүздики бедиләрни учуртуп кәтти шамал тоху вә ғоразларниң пәйлирини учуртуп кәтти қуюн өтүп кәтти йәнә җим-житлиқ башланди йоған ямғур тамчилири йәргә чүшкәндәк болди дәрру чақмақ чеқилди бовай ятқан йеридин турдидә, алдирашлиқ билән кичик нәврилирини өйгә елип кирди момай деризиләрни япти. *(Е. Г.)*

2-көнүкмә. Оқуп чиқип, җүмлиләрниң чегарисини айриңлар.

ӘТИЯЗ

Көптин бери күткән әҗайип, йеқимлиқ әтиязму келип қалди бирқанчә күнләргичә һава ечилмай, тутулуп турди ахирқи һәптидә бирдинла һава ечилип, наһайити соғ болуп кәтти күндүзи күнниң иссиғида қар-тоңлар ерип, кечиси 7 градусқичә соғ болуп турди бирқанчә күндин кейин, туюқсизла иссиқ шамал чиқип, булутлар қозғулуп һәрикәтләнди үч кечә-күндүз дегидәк шақирап иссиқ ямғур яғди әтигәнлиги жуқури көтүрүлгән очуқ күнниң нури неппиз музларни вә тохтам суларни чапсанла йәп қойди суларниң парға айлинишидин, һөлчиликниң, иссиқ һаваниң тәсиридин йәрниң җанлиниши һәрикәткә кәлди йеңидин йәрни йерип чиққан йеңи өсүмлүкләр көк майсиға айланди чоканлар вә кейин дәрәхлири яширип, йешиллиқ рәңгини алди өзлириниң әтиязлиқ авазлири билән қирқилдиған қақирилар, ғақилдиған өдәкләр егиз асман бойлап учмақта путлири қиңғир, йеңидин туғулған мозайлар аңилириниң әтрапида қийғитип ойнашмақта ялғузаяқ қуруп қалған йолларда ушшақ балилар чепишип ойнашмақта көл бойидики кир чайқаватқан хотун-қизларниң ваң-чуңлири аңланмақта һойла-һойлиларда соқа-сайманларни ясаватқан кишиләрниң урған палтилириниң авазлири аңланмақта мана һәқиқи әтияз кәлди. *(Л. Т.)*

Җүмлиниң тәркивигә киргән һәм қандақла болмисун бирәр соалға җавап болуп келидиған сөзләр ***җүмлә мүчилири*** **дәп атилиду.**

М ә с и л ә н: *Алма вә үрүкләр чечәклиди* дегән җүмлидә үч айрим сөз бар *(алма, үрүк, чечәклиди)*. Бу сөзләр шу җүмлиниң мүчилири болуду. (Немә — *алма,* немә? — *үрүк,* немә болди? — *чечәклиди*). *Вә* дегән бағлиғучи җүмлә мүчиси болмайду.

Җүмлиниң мүчилири иккигә бөлүнүду: б а ш м ү ч и л ә р в ә э г ә ш м ә м ү ч и л ә р.

Җүмлиниң баш мүчилири — е г ә в ә х ә в ә р.

Җүмлиниң ким яки немә тоғрисида ейтилғанлиғини билдүрүдиған мүчиси *егә* дәп атилиду.

Егә пәқәт адәмләр тоғрулуқ ***ким?*** башқа җанлиқ вә җансиз нәрсиләр тоғрулуқ ***немә?*** дегән соалларға җавап болуп келиду.

Әсләтмә: Әгәр егигә көплүк вә егилик қошумчиси улунуп кәлсә, униңға берилидиған соаллирғиму шу қошумчә улунуп ейтилиду: ***Балилар*** (кимләр?) *оқуди.* ***Акиси*** (кими?) *сөзлуди.*

Җүмлиниң егә тоғрисида ейтилған мүчиси *хәвәр* дәп атилиду. Хәвәр *немә қилди? немә қиливатиду? немә қилмақчи? немә қилиниду? немә қилинди? қандақ? немиси? немә бопту? немә болди? немә болуду? немә болуватиду? қанчә? нәччә? ким? немә?* дегәнгә охшаш соалларға җавап болуп келиду.

Мәсилән: 1. *Йеқимлиқ* ***шамал*** (егә) *дәрәхниң йопурмақлирини аста* ***шилдирлатти*** (хәвәр). 2. Бизниң ***бағ*** (егә) ***чирайлиқ*** (хәвәр). 3. *Униң* ***акиси*** (егә) *институтта* ***оқуйду*** (хәвәр). 4. ***Пушкин*** (егә)— ***улуқ рус шаири*** (хәвәр). 5. *Кериндашниң* ***учи*** (егә) ***сунуп қалди*** (хәвәр). 6. ***Уч йәрдә үч*** (егә)— ***тоққуз*** (хәвәр).

Җүмлиниң баш мүчилиридин башқа мүчилири *әгәшмә мүчиләр* дәп атилиду. Әгәшмә мүчиләр җүмлиниң айрим мүчилирини чүшәндүрүш, ениқлаш үчүн хизмәт қилиду.

Мәсилән: ***қаттиқ*** *шамал* ***қара булутларни*** *һайдап кәтти.* Қандақ шамал?— *қаттиқ,* немиләрни һайдап кәтти?— *булутларни,* қандақ булутларни?— *қара.*

Җүмлиләр икки хил болуду: адди һәм қошма җүмлиләр.

Бирла аяқлашқан ой-пикирни билдүрүп, пәқәт баш мүчиләрдин түзүлгән җүмлә *адди жиғиқ җүмлә* дәп атилиду.

Мәсилән: *Күн патти. Кәч кирди.*

Бирла ой-пикирни билдүрүп, баш мүчиләр билән әгәшмә мүчиләрдин түзүлгән җүмлә *адди йейиқ җүмлә* дәп атилиду.

Мәсилән: *Мениң балилиқ чағлирим бир-биридин хелә жирақ болған икки йезида өтти. Бу йезиларниң ташқи көрүнүшлири бир-биригә зади охшиматти. (С. Ә.)*

Әсләтмә: Җүмлиниң һәрбир мүчиси адәттә бирла сөз билән ейтилиду. Бәзидә җүмлиниң мүчилири мәна тәрипидин өзара чиң бағлинип кәл-

гән бирнәччә сөзләрниң бирикмиси арқилиқ ейтилиши мүмкин. Жүмлиниң тәркивидики сөзләрни жүмлә мучилиригә ажратқанда, мундақ сөзләр бирикмисини айрим-айрим сөзләргә ажритишқа болмайду.

Мәсилән: 1. ***Александр Сергеевич Пушкин*** — *улуқ рус шаири. 2. У мениң сөзүмгә* ***қулақ салди.***

Биринчи жүмлидә — ***Александр Сергеевич Пушкин*** — егә. Иккинчи жүмлидә — ***қулақ салди*** дегән сөз бирикмиси — хәвәр.

Айрим адди жүмлиләрни бир-бири билән өзара бағлап, бир қошма жүмлә қурушқа болуду.

Мәсилән: *Ванька хәт йезилған қәғизини төрт пүклиди. Түнүгүн сетивалған конвертқа салди,* дегән икки адди жүмлидин бир қошма жүмлә түзүшкә болуду: *Ванька хәт йезилған қәғизини төрт пүкләп, түнүгүн сетивалған конвертқа салди. (А. Ч.)*

Бир қошма ой-пикирни билдүрүдиған икки яки униңдин ошуқ адди жүмлиләрдин түзүлгән жүмлә *қошма жүмлә* дәп атилиду.

Қошма жүмлиниң тәркивигә киргән адди жүмлиләр язғанда, бир-биридин тиниш бәлгүлири билән ажрилиду.

3-көнүкмә. Төвәндики жиғиқ жүмлиләргә әгәшмә мучиләрни қошуп, йейиқ жүмлә түзүңлар.

1. Қушлар учуп кәтти. 2. Ишлар башланди. 3. Баһар кәлди. 4. Мевиләр пишти. 5. Оқуш башланди. 6. Гүлләр ечилди. 7. Егилигимиз өсмәктә. 8. Қой-өшкиләр мәрәшти. 9. Балилар кәтти. 10. Оқуғучилар келишти.

Үлгә: *Баһар кәлди — Көптин бери күткән баһар кәлди.*

4-көнүкмә. Төвәндики йейиқ жүмлиләрниң әгәшмә мучилирини елип ташлап, жиғиқ жүмлә қилип йезиңлар.

Өзиниң аппақ қарлири билән қиш кәтти. Иеқимлиқ әжайип әтияз кәлди. Күн йәр бағрилирини иситишқа башлиди. Яп-йешил майсиләр далада өсмәктә. Курут-коңғузлар уйқидин оханди. Түрлүк-түмән қушлар чирайлиқ сайриди. Етизлиқларда тракторлар гүрүлдәп сойлимақта. Колхозчилар ерик-өстәңләрни тазилиди. Һәммә колхозчилар мол һосул елишқа тиришмақта.

Үлгә: *Өзиниң аппақ қарлири билән қиш кәтти — Қиш кәтти.*

5-көнүкмә. Өзәңлар ойлап үч жиғиқ жүмлә, төрт йейиқ жүмлә йезиңлар.

6-көнүкмә. Төвәндики жүмлиләрни көчүрүп йезиңлар. Һәрбир жүмлиниң егисини, хәвирини тепиңлар. Әгәшмә мучиләрниң астини сизиңлар.

Бу жил йезимизда икки қәвәтлик йеңи мәктәп селинди. Мәктивимиз электр лампилири билән йорутулуду. Синипларға түрлүк гүлләр қоюлған. Мәктәпниң ичи чирайлиқ. Әтрап түрлүк рәңдики чирайлиқ гүлдәстиләр билән зинәтләнгән. Оқуғучилар таш әйнәккә қарап, у яқ, бу яқлирини түзүтүду. Шуниңдин кейин

оқуғучилар синипқа кириду. Бизниң елимиздә балиларниң билим елиши үчүн барлиқ шараитлар туғдурулди.

7-көнүкмә. Төвәндики жиғиқ жүмлиләргә әгәшмә мучиләрни қошуп, улардин йейиқ жүмлиләрни түзүп йезиңлар.

1. Күз кәлди. 2. Ашлиқлар жиғилди. 3. Турмуш гүлләнмәктә. 4. Дәл-дәрәхләр тикилди. 5. Биз тириштуқ. 6. сәяһәтчиләр кәтти. 7. Китапхана ечилди. 8. Ишлар қизип кәтти.

8-көнүкмә. Төвәндики парчини оқуп чиқип, мәзмунини сөзләп бериңлар. Йейиқ жүмлиләрни ениқлап, әгәшмә мучиләрни ейтип бериңлар.

... Мана көптин күтүлгән күн — Биринчи майму кәлди. Гудок бурунқидәк қаттиқ вақириди.

Чуқанлиқ һөкүрәштин чөчүп учқан чоң қушлардәк, йеник булутларниң ақ вә қизғуч парчилири алдираш үзүп кетип баратти. Күнниң шолиси деризидин маримақта еди, ана униңға қолини тутти. Шола валилдап, униң қоли үстигә чүшкән еди, ана ойчан вә мунайим күлүмсиригән һалда, бир қоли билән уни юмшаққина силап әкиләтти.

Иккинчи гудок анчә өзигә ишинип йәтмигәндәк, қоюқ вә нәмлик авази титрәврәк, астарақ чиқти. Аниға у бүгүн һәр күнкидәк узақ вақириғандәк туюлди. Үзлиридә қизил дағлири билән тәләп, пишип, Федя Мазин кирип кәлди. У хошаллиққа толуп кәлгәнликтин, аниниң интизарлиқ туйғусини тарқитивәтти.

(М. Г.)

9-көнүкмә. Төвәндики парчини оқуп, қошма жүмлиләрни ейтип бериңлар.

Үчинчи новәт Кәнжә батурға келиду. Униң новитидә һечнәрсә болмайду. Шуниң билән таң атиду вә акилири орнидин турушиду. Булар йәнә атлинишип, йәнә йолға чүшиду. Булар кәч киргичә нурғун йол маңиду. Қум чөллә рдин, тағлардин ешип чүшүп, бир егиз идирға йетип келиду. Үчинчи кечини шу йәрдә өткүзмәкчи болуп, улар атлиридин чүшиду. Бу йәрдә бираз һадуқ алғандин кейин, тамақлирини йейишиду. Улар кечини йәнә үчкә бөлүп, новәт билән күзәттә туруду.

Кәнжә батур күзәттә туруду. Идирниң үстидә акилири ухлап қалғанда, туюқсиз шамал чиқип кетип, йенип турған чирақни өчүрүп қоюду. Кәнжә батур қараңғуда олтурушни халимай, от изләп нерики егиз идирниң үстигә чиқип, әтрапқа көз ташлайду.

(«Үч ака-ука батурлар» чөчигидин).

§ 2. ХӘВӘР, СОАЛ ВӘ ҮНДӘШ ЖҮМЛИЛӘР.

Жүмлиләр мәнисигә вә ейтилиш аһаңиға қарап, асасән үч түргә бөлүниду:

1. Хәвәр жүмлә. 2. Соал жүмлә. 3. Үндәш жүмлә.

Бирәр вакиә, бирәр һадисә, бирәр нәрсә яки бирәр иш-һәрикәт тоғрисида хәвәр, һекайә мәнисидә ейтилгән жүмлә *хәвәр жүмлә* дәп атилиду.

Хәвәр жүмлиләр еғизда ейтилған чағда, тавуш бир келипта чиқип, униңдин кейин пәсийип берип тохтулуду. Йезишта хәвәр жүмлиниң ахириға чекит (.) қоюлуду.

Мәсилән: 1. *Язниң күни еди. У мәзгилләрдә мән атам билән йезида тураттим. Йезиниң әтрапи бирқанчә километр түзләң даладин ибарәт еди. Йеқин арида һечбир дәрәх яки көк чимәнликләрму йоқ еди. Кәң далани кесип өткән, жирақҗа созулуп кәткән яп-йешил қелин жаңгаллиқ вә сай туратти.*

(*И. Т.*)

2. Октябрьдә үзүлди
Қуллуқ, азап зәнжири.
Кәң далаға йейилди
Азатлиқниң һәм нури.
Ғәриқ болди дөләткә
Езилгән әл барчиси.
Көпниң һалиға йетип,
Ата қилди бәхитни.
Достлаштурди елимниң
Барлиқ азат хәлқини.

(*Ж.*)

Бирәр вақиә, бирәр нәрсә яки бирәр иш-һәрикәт тоғрулуқ соал мәнисидә ейтилған жүмлә *соал жүмлә* дәп атилиду.

Соал жүмлиләрдә соални билдүрүдиған сөз көтүрәңгү тавуш билән ейтилиду. Соал жүмлиләрниң ахириға соал бәлгүси (?) қоюлуду.

Мәсилән: *Оқушуңлар **қандақ?** Сән түнүгүн **нәгә** бардиң? Бүгүнки гезитни **оқудуңму?** Мени чақирған сән **әмәсму?***

Соал жүмлиләр толарақ төвәндикичә түзүлүду:

1. Соал жүмлиләр ***ким? немә? қайси? қанчә? қандақ? нәдә? нәччә? немә үчүн? нәччинчи? кимдин? қәйәрдин?*** охшаш соал сөзләрниң ярдими билән түзүлүду.

Мәсилән: ***Ким** кәлди? **Немә** бопту? Буни **кимдин** алдиң? Сениң бу йәргә кәлгиниңгә **нәччә** жил болди? Һазир **қандақ** китапларни оқуватисән?*

2. Жүмлидә хәвәр болуп кәлгән сөз түркүмлириниң ахириға ***-му, -ма, -ду*** дегән соал уланмилириниң улуниши билән соал жүмлә түзүлүду: *Ғунчәм, оқушуңлар яхши**му?** Сән колхозға бардиң**му?** Сән яздим дедиң**ма?** Жиғилиш башландиму? Буни елишқа болам**ду?***

3. Соал жүмлә ***-чу*** яки ***-һә*** дегән соал уланмилириниң ярдими билән түзүлүду.

— *Сән клубқа бардиң**му?***
— *Сән**чу?***
— *Бүгүн Муһәббәт әла баһа алди.*
— *Сән**чу?***

— *Сән бизниңкигә барисән-һә?*
— *Әлвәттә, бариман.*
— *Оғлиңиз чоң болуп қапту-һә?*
— *Һә, чоң болуп қалди.*

4. Соал жүмлә бәзидә соал сөзләр вә соал уланмилирисизму түзүлүши мүмкин. Ундақ жүмлиләрниң соал жүмлә екәнлигини тавуш аһини арқилиқ айрип елишқа болуду.

— *Сидиқ, мән түнүгүн силәрниңкигә кәлгән.*
— *Түнүгүн кәлгән?*

> **Өтүнүш, әжәплиниш, хошаллиниш, пушайман қилиш охшаш айрим туйғуни билдүрүдиған яки буйруқ мәнисидә ейтилидиған жүмлә *үндәш жүмлә* дәп атилиду.**

Үндәш жүмлиләр алаһидә аһаң билән ейтилиду. Язғанда, үндәш жүмлиләрдин кейин үндәш (!) бәлгүси қоюлуду.

Мәсилән: *Ана, сиз маңа шуни ейтип бериңа!* (Өтүнүш мәнисидә ейтилған).

Паһ-паһ, мону бағниң чирайлиқлиғини! Бу немә дегән чирайлиқ гүлләр! (Әжәплиниш мәнисидә ейтилған).

Униңни чиқарма! Қайт кәйниңгә! (Буйруқ мәнисидә ейтилған).

Һәттигинәй, Әхмәтни көрәлмәй қалдимдә! Шуни бир көрсәм еди! (Арман қилиш мәнисидә ейтилған).

Мана, силәр бир яхши адәм болуп қалдиңлар! (Ғ. М.) (Хошаллиниш мәнисидә ейтилған).

Яшисун йәр юзидики тенчлиқ! Йоқалсун уруш отини туташтурғучилар! (Шиар мәнисидә ейтилған).

Бәзи жүмлиләр соал мәнисиниму, үндәш мәнисиниму билдүрүп, әжәплиниш, пушайман қилиш, қайғуруш, гуманлиниш охшаш мәнидә ейтилиду. Мундақ жүмлиләрдин кейин соал бәлгүсиму, үндәш бәлгүсиму қоюлуду.

Мәсилән: *Һой, сән қаяқтин келип қалдиң?! Әхмәт шу вақитқичә кәлмиди, униңға немә болғанду?! Женим ана, сизгә немә болди шунчә?!*

10-көнүкмә. Төвәндики парчини тегишлик аһаң билән оқуп чиқип, хәвәр, соал, үндәш жүмлиләрни ениқлаңлар.

Әтиси әтигәнлиги Дзержинский Россолни йәнә һапаш қилип коридорға елип чиқти. Лекин солақхана башлиғи уни көрсиму, көрмигәнгә салди. Назарәтчи вақириди:

— Сәпкә тизил! Кишәнләрни ал! Шагом ар-рш!

Мәһбуслар кишәнләрни шарақлитип меңип кәтти. Дзержинский билән келишкән, бурутлуқ доктор янму-ян маңди.

— Еғир-һә?— дәп соруди у Дзержинскийдин.

— Һеч вақиәси йоқ,— деди Дзержинский,— һеч гәп әмәс, көнүкүш керәк.

Униң көзлири йенип кәтти.

Улар баскучлар билән төвәнгә чүшти. Солакханиниң һойлисиға чиқишти. Назарәтчи алдида меңип кетип берип, кәйнидикиләргә:

— Бир-бириңлардин бир қол узунлуғида арилиқни сақлап меңиңлар! Бир жүп билән иккинчи жүпниң ариси үч чамдам болсун! Һечқандақ сөз болмисун. Қаттиқ жазалаймән,— дәп вақириди.

Күнниң иссиғи қизитип баратти. Дзержинскийниң бешидин айиғиғичә тәр бесип кәтти. Кишәнләрниң шилдирлашлири, мәһбусларниң өтүклириниң дүпүрләшлири вә хошаллиқ муңлашқанлири аңлинатти:

— Еһ, пәләк!

— Мана, қандақ баһар-һә!

Бәхитликтин хошал болған Россол, көңли толуп, Дзержинскийниң қулиғиға пичирлиди.

— Яцек, кокатларни қариғина! Әву чоңқурлуқниң четлиридин көтүрүлүп чиқиветипту. Көрдүңму?

Дзержинский бир еғир тинип қойди. Мәһбуслар өзара Дзержинский һәққидә сөзлүшүп:

— Бу қандақ адәм?— дәп сүрүштүрди.

— Революционер Жебровский. Яки Яцек. Китап ташлиғучи Франск.

Қимду бири:

— Адәмниң бүркүти екәндә!— деди.

Он бәш минут тамам болди. Назарәтчи мәһбусларни йәнә камераға һайдап кирип кәтти.

(Ю. Г.)

11-көнүкмә. Төвәндики жүмлиләрни көчүрүп йезиңлар, һәрбир жүмлидин кейин тегишлик тиниш бәлгүсини қоюңлар.

Биз таққа чиқтуқ Паһ, паһ тағниң һаваси қандақ таза-һә Биз ишләш үчүн баримиз Силәр немә үчүн барисиләр Әву көрүнгән қайси йеза-һә Бизгә кәлмәйдиған болуп қалдиңғу Қой бу қилиғиңни Әнди чапсан-чапсан келип турғин Сән бүгүн бизниңкигә келисән-һә Һәттигинәй, бүгүнки тамашини көрәлмәйдиған болдум-дә Қени, чапсан болуңлар Әву көрүнгән кимләрниң беғи Сән немә дәватисән Паһ, паһ, бу немә дегән имарәтләр Сениңчә униң ейтқан сөзлири дурусму.

12-көнүкмә. Төвәндики соал жүмлиләрниң қандақ түзүлгәнлигини ениқлап, һәрбирини айрим көчүрүп йезиңлар (соал сөзләр арқилиқму, *му, һә, ма, чу,* уланмилири арқилиқму яки аһаң арқилиқму).

1. Һә, балилар, қаяққа маңдиңлар? Оқушқа маңған болсаңлар керәк-һә? 2. Мошу иккила китапни елип кәлдиңма? 3. «Оқуш, оқуш вә йәнә оқуш керәк!»— дегән сөзни ким ейтқан? 4. Шундақ қилип, китапни оқуп чиқипсәндә?— Һә, оқуп чиқтим.— Сәнчу? 5. Қасим, гүлләр ечилип қапту-һә?— Һә, хелә болди ечилғиниға. 6. Шуниңдин кейин һәммиси кәптудә?— Һә һәммиси кәлди.

Сән немишкә кәлмидиң?— Мәнма?— Әлвәттә, сән. 7. Хеличәмниң дадиси яхши ишлигини үчүн мукапат апту.— Мукапат апту?— Һә, мукапат апту.

13-көнүкмә. Төвәндики парчиларни тегишлик аһәң билән оқуп чиқиңлар. Һәрбир жүмлиниң қандақ жүмлә екәнлигини ейтип бериңлар.

1. Гаврош өзиниң ғәйрәтлик үзини балиларға өрүп, парақ-парақ күлүп кәтти:— Һай, балилар, тиничлиқ сақлаңлар! Силәргә немә болди? Йәнә өйни сундурувәтмәңлар. Паһ, паһ, һава раса гүлдүрләватидудә! Һай, һай! Яшисун! Буниңдинму қизиқ театр боламду?— деди.

У балиларни қайтидин жайиға ятқузуп қоюп:

— Әнди ухлашқа вақит йәтти. Қени, убданрақ пүркүнүп йетиңлар! Мән шамни өчүрүветәй, һә, болдуңларму?— деди.

Гаврош йотқанни жуқури тартип, балиларни йепип қойди.

(*В. Г.*)

2.— Һур бағ қизи, ейтмамсиз сиз қәйәрлик?
— «Бу елимдә нәгә барсам, мән шу йәрлик!

СССР ниң һәммә йери — өз йеримиз.
СССР ниң барчә хәлқи туққинимиз!»

* * *

Шундақ, гүлүм, шекәр яғсун тилиңизгә,
Зоқлунумән шунчә өткүр сөзүңизгә!
Сизни убдан тонуғандәк һис етимән,
Сиз әмәсму, Зәйтүнәм қиз? Сиз есимдә...

* * *

Кимму сөймәс даими тән сақлиғини?!
Кимму сөймәс әркин-азат, һур яшашни?!

(*И. С.*)

14-көнүкмә. Қачан? немә? қандақ? қанчә? нәгә? немидин? қәйәрдә? қайси? дегән соал сөзләр арқилиқ соал жүмлиләр түзүңлар.

15-көнүкмә. *-Ма, -ду, -му, -чу, -һә* дегән соал улаимилири арқилиқ түзүлгән соал жүмлиләрни йезиңлар (һәрбиригә иккидин жүмлә болсун).

§ 3. ЖҮМЛИДИКИ СӨЗЛӘРНИҢ БАҒЛИНИШИ.

Жүмлидики сөзләр мәна йеқидин дайим бир-бири билән чиң бағланған болуду.

Мәсилән: *Сүзүк су аста ақмақта* дегән жүмлидики сөзләрниң өзара мәниси бағлинип кәлгән. Су дегән сөз билән *ақмақта* дегән сөз бир-биригә грамматика тәрәптин чиң бағлинип кәлгән (немә ақмақта? — су, *су* немә қилмақта? — *ақмақта*). *Сүзүк* дегән сөз *су* дегән сөзни ениқлап кәлгән (қандақ *су*? — *сүзүк*), *су*

дегән сөз *сузук* дегән сөз тәрипидин ениқлиниду. Шундақла, *аста* дегән сөз *ақмақта* дегән сөзгә бағлинип кәлгән, йәни суниң қандақ һалда екишини ениқлап кәлгән (су қандақ ақмақта?→*аста*).

Демәк, жүмлидики сөзләр түрлүк йоллар билән бағлинип келиши мүмкин. Бу бағлинишлар асасән икки түрлүк болуду:

1) Мустәқил бағлиниш.
2) Бекинди бағлиниш.

Сөзләрниң өзара тәң дәрижидә, тәң һоқуқлуқ һалда бағлинип келиши *мустәқил бағлиниш* дәп атилиду.

Мәсилән: *Мән* ***оқудум*** *вә* ***яздим. Шәһәр*** *билән* ***йеза.*** *Мән йә* ***баримән,*** *йә* ***бармаймән.*** *У* ***оқуди,*** *амма* ***язмиди.***

Бир сөзниң иккинчи сөзгә бекинип бағлинип келиши *бекинди бағлиниш* дәп атилиду.

Мәсилән: *Қизиқ китапни һәвәслинип оқуймән* дегән жүмлидики сөзләр өзара бекинди бағлиништа кәлгән, бу йәрдә алдинки сөзләр кейинки сөзләргә — хәвәргә бекинип кәлгән. Бу жүмлидики бекинди бағлиниш йоли билән бағлинип кәлгән сөзләрниң қайси сөзгә бекинип кәлгәнлигини соал қоюп ениқлашқа болуду: немини *оқуймән? — китапни оқуймән,* бу йәрдә *китапни* дегән сөз *оқуймән* дегән сөзгә бекинип, униң мәнисини толуктуруп кәлгән. Қандақ *китапни? — Қизиқ китапни,* бу йәрдә *қизиқ* дегән сөз *китапни* дегән сөзгә бекинип, уни ениқлап кәлгән. Қандақ *оқуймән? һәвәслинип* оқуймән, бу йәрдә *һәвәслинип* дегән сөз *оқуймән* дегән сөзгә бекинип, у һәрикәтниң қандақ ишқа ашқанлиғини ениқлап кәлгән.

Жүмлидики сөзләрниң өзара бағлинишини төвәндики схемидин көрүшкә болуду.

Бизниң колхозчилар бу йеңи имарәтләрни өткән жили салған.

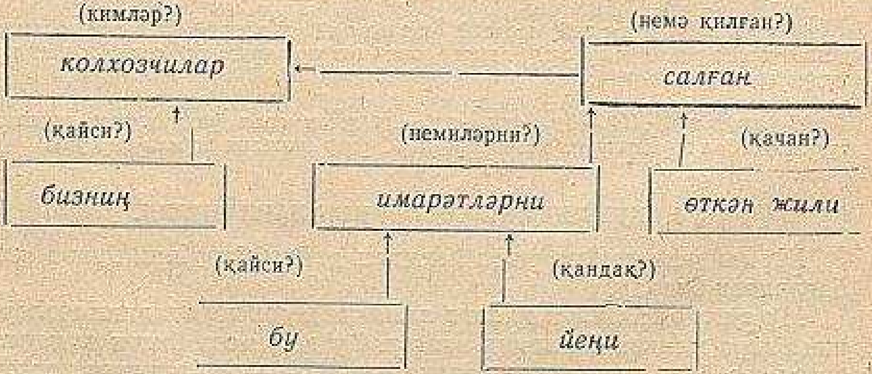

Бекинди бағлиништики сөзләрниң бири бекиндурғучи, иккинчиси бекинғучи болуп келиду. Бекинғучи сөзләр бе-

қиндурғучи сөзләрни ениқлаш, толуктуруш үчүн хизмәт қилиду. Шуниң үчүн бекиндурғучи сөз — **баш сөз**, беқинғучи сөз — **беқинди сөз** дәп атилиду.

Мәсилән: *Хуш-пурақ гүлләр ечилди.* (*Хуш-пурақ* — беқинди сөз, *гүлләр* — баш сөз, *ечилди* — беқинди сөз), *дәптәрни алдим* (*дәптәрни* — беқинди сөз, *алдим* — баш сөз), *чапсан сөзлә* (*чапсан* — беқинди сөз, *сөзлә* — баш сөз).

Сөзләрниң беқинди бағлиништа келишини мону схемидин көрүшкә болуду:

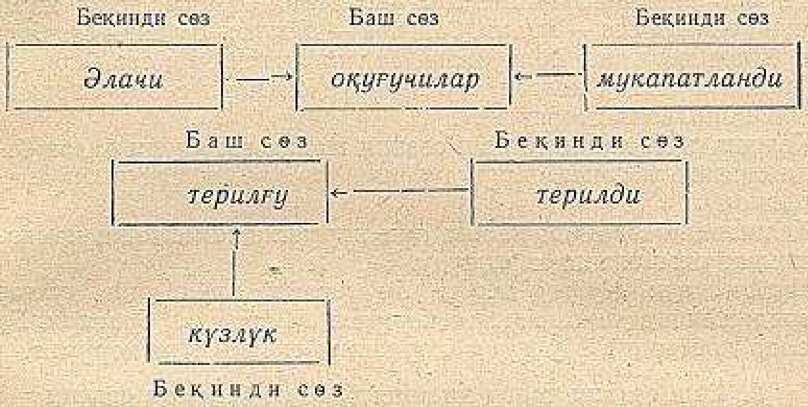

16-көнүкмә. Төвәндики жүмлиниң ичидики қайси сөз қайси сөзгә беқинип кәлгәнлигини төвәндики схемидәк көрсүтүңлар.

Таң сәһәрниң шамили тағ тәрәптин гүрүлдәп келип туруду.

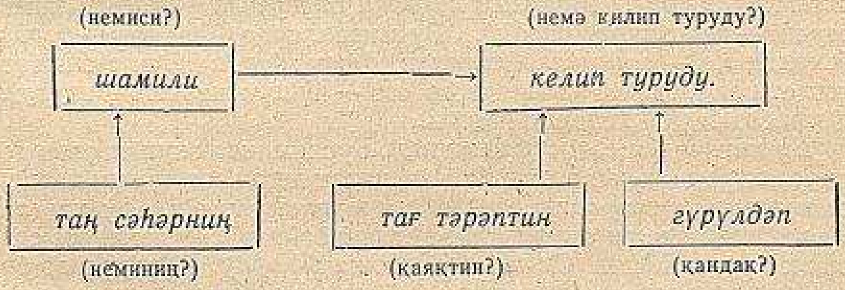

1. Етизлиқта иш қайнап кәтти. 2. Баһар өсүмлүклири көкүрүп өсмәктә. Тағ бағридики йешил чимәнләр аста долқунлунуп турмақта *(С. Ә.)*. 3. Бизниң там гезитимиз чиқти. 4. Бүгүн бизниң мәктәпкә қочақ оюни кәлди. 5. Бизниң МТС йеңи машиниларни алди.

Сөзләрниң арисидики беқинди бағлиниш үч түрлүк болуду.

1. Келишиш бағлиниш.
2. Башқуруш бағлиниш.
3. Яндаш бағлиниш.

1. Беқинди сөзниң баш сөзгә бағлиниши, баш сөз билән бир санда һәм бир шәхстә бағлинип келиши *келишиш бағлиниш* дәп атилиду.

Уйғур тилида келишиш бағлиниш егә билән хәвәр вә ениқлиғучи билән ениқланғучиниң оттурисида болуду.

Мәсилән: *Сән яздиң* дегән җүмлиниң хәвири — *яздиң*, егиси — *сән*. Бу җүмлидә егә билән хәвәр бир шәхстә һәм бир санда кәлгән, демәк бу йәрдә егә билән хәвәр шәхс вә сан тәрипидин келишиш бағлиништа кәлгән. *Мениң бәхтим*, дегән җүмлидики беқинди сөз — *мениң*, баш сөз — *бәхтим*. Бу икки сөз бир-бири билән келишиш йоли билән бағлинишқан баш сөз биринчи шәхсниң бирлигидә кәлгән, шуниң үчүн беқинди сөзму биринчи шәхсниң бирлигини көрсүтиду.

Келишиш бағлиништа баш сөзниң шәкли өзгүрүши билән беқинди сөзниңму шәкли өзгүрүду (*мән **ишлидим**, сән **ишлидиң** у **ишлиди***).

Келишиш бағлиниш ишниң яки нәрсиниң кимгә яки немигә қарашлиқ екәнлигини көрсүтиду.

Мәсилән: *Мухтәр оқуди*. Бу мисалда оқуш иши Мухтәр тәрипидин ишқа ашқанлиғини көримиз. *Мухтәрниң дәптири*. Бу мисалда дәптәрниң Мухтәргә қарашлиқ екәнлигини көримиз.

2. Баш сөзниң тәләп қилиши бойичә, беқинди сөзниң мәлүм келишләрдә түрлүнүп, баш сөз билән бағлиниши *башқуруш бағлиниш* дәп атилиду.

Мәсилән: *Муәллим китапни **бәрди*** (немини бәрди?— *китапни бәрди*). *Муәллим китапни оқуғучиға **бәрди*** (кимгә бәрди?— *оқуғучиға бәрди*). Бу мисалларда баш сөз — *бәрди*, беқинди сөз — *оқуғучиға, китапни*. Демәк *бәрди* дегән сөзниң тәләп етиши бойичә, *китап* дегән сөз — чүшүм келиштә, *оқуғучи* дегән сөз бериш келиштә кәлгән.

*Бу китапни кечә **оқуп чиқтим***. Бу җүмлидә *оқуп чиқтим* дегән сөзләрниң тәләп етиши бойичә, китап дегән сөз чүшүм келиштә кәлгән. *Бағниң татлиқ **алмилири** пишип қалди*. Бу җүмлидә *алмилири* дегән сөзниң тәләп етиши бойичә, *бағ* дегән сөз егилик келиштә кәлгән. *Синипта жиғилиш **болуду***. Бу җүмлидә *болуду* дегән сөзниң тәләп етиши бойичә, *синип* дегән сөз орун келиштә кәлгән.

Әсләтмә: башқуруш вә келишиш бағлиништа бәзидә чүшүм һәм егилик келиштики беқинди сөзләрниң қошумчилири чүшүп қалиду: ***Булақниң** суйи — **булақ** суйи. **Китапни** алдим — **китап** алдим.*

Беқинди бағлиништа кәлгән сөзләр бағлиғучиларниң ярдими биләнму башқуруш бағлиништа келәләйду.

Мәсилән: *Мән һарвуда кәлдим — мән һарву билән кәлдим. У сияда язиду — у сия билән язиду.*

Башқуруш бағлиништа баш сөз өзгәрсиму, бекинди сөз өзгәрмәйду.

Мәсилән: ***Мәктәпкә*** *баримиз.* ***Мәктәпкә*** *бериңлар.* ***Мәктәпкә*** *бариду.* ***Мәктәпкә*** *бариман.*

3. Бекинди сөзниң баш сөз тәрипидин башқурулмай һәм баш сөз билән келишмәй, яндишиш йоли билән бағлиниши *яндаш бағлиниш* дәп атилиду.

Яндаш бағлиништа баш сөзгә рәвиш, һал пеиллар яндишип келиду.

Мәсилән: *Ямғур* ***шақирап*** *яғди. Ишикни* ***йепип қоюп*** *китап оқудум. У* ***чапсан*** *язиду. Бу* ***яхши*** *ишләйду.*

17-көнүкмә. Төвәндики жүмлиләрни оқуп чиқип, сөзләрниң бағлинишини ениқлап, бағлинишларниң һәрбир түрини айрим көчүрүп йезиңлар.

1. Көңүллүк язлар өтүп, мол һосуллуқ күз айлири кәлди. 2. Кәң етизлиқлар сап-сериқ алтун рәңгә айланди. 3. Етизларда иш қайнап кәтти. 4. Батур билән, яхши тиләк әр-аял, қиз-жигитләр йәңлирини түрүп ома орумақта. 5. Ома түгиди, хаманлар буғдайға тошти.

18-көнүкмә. Төвәндики жүмлиләрдики сөзләрниң қандақ бағлиништа кәлгәнлигини ениқлап ейтип бериңлар.

1. Бизниң егилик күндин-күнгә өсмәктә. 2. Силәрниң колхоз алдинқи колхозлар қатариға өтти. 3. Бизниң бағда гүлләр ечилди. 4. Йәнә командирниң қәһриманларчә командиси аңланди. 5. Мән әдәбиятни чоңқур үгүнүватимән.

19-көнүкмә. Төвәндики мисалларни оқуп чиқип, жүмлидики сөзләрниң келишиш йоли билән, башқуруш йоли билән һәм яндаш йоли билән бағлинишини ейтип бериңлар.

1. Ишчилар ишләватиду. 2. Қизил гүлләр ечилди. 3. Мениң дадам колхозчи. 4. У китапни һәвәслинип оқуйду. 5. Күчлүк күрәш. 6. Бизниң йезимиз. 7. Қизил туғлар йәлпүлдиди. 8. Соғ шамал. 9. Тағниң чоққиси. 10. Ениқ вә қисқа жавап бәр. 11. Китап алдим.

20-көнүкмә. Төвәндики келишиш йоли билән бағланған сөзләрни үлгә бойичә ишләңлар.

1. Мән кәлдим. 2. Биз оқудуқ. 3. Силәр оқудуңлар. 4. Сән барисән. 5. Савутларниң беги. 6. Ишчилар жиғилишти. 7. Улар оқуватиду. 8. Бизниң елимиз. 9. Бағниң мегилири.

Үлгә: *Мән ишлидим. Мән* — баш сөз, биринчи шәхс, бирлик; *ишлидим* — бекинди сөз, биринчи шәхс, бирлик.

21-көнүкмә. Төвәндики жүмлиләрниң схемисини сизиңлар. Келишиш бағлиниш йоли билән бағланған сөзләрни икки сизиқ билән, башқуруш йоли билән бағланған сөзләрни бир сизиқ билән, яндаш бағлиниш йоли билән бағланған сөзләрни көп чекитләр билән бәлгүләңлар.

1. Мән китапни диққәт билән оқудум. 2. Арча йопурмақлири қиш-яз яп-йешил болуп туруду. 3. Һәр тәрәптин хуш авазлиқ нахшилар аңланмақта. 4. Патәм Москваға яшлар фестивалиға кәтти.

Үлгә:

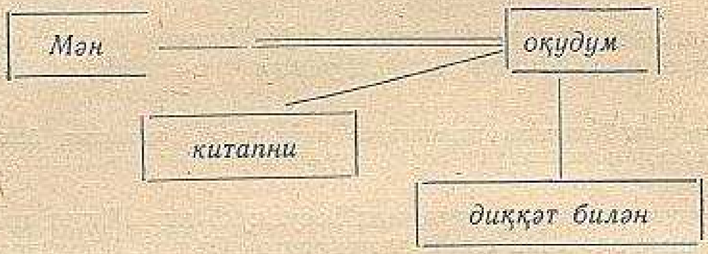

II. АДДИ ЖҮМЛИНИҢ СИНТАКСИСИ.

ЖҮМЛИНИҢ БАШ МҮЧИЛИРИ.

§ 4. ЕГӘ.

Жүмлиниң ким яки немә тоғрисида ейтилғанлиғини билдүрүдиған мүчиси *егә* дәп атилиду.

Егиниң асаси соаллири *ким? кимләр? немә? немиләр? кими? немиси? нәччиси? қанчиси?* вә башқилар.

Қуш *сайриди* (немә сайриди? — *қуш*), *қуш* — егә. ***Шамал*** *чиқти* (немә чиқти? — *шамал*), *шамал* — егә. ***Заводлар*** *селинди* (немиләр селинди? — *заводлар*), *заводлар* — егә. ***Кишиләр*** *жиғилип қалди* (кимләр? — *кишиләр*), *кишиләр* — егә. *Униң* ***дадиси*** *инженер* (униң кими? — *дадиси*), *дадиси* — егә. *Тағниң* ***шамили*** *салқин* (тағниң немиси? — *шамили*), *шамили* — егә.

Жүмлидә егә болуп келидиған асаси сөз түркүми исимлардур. Улар түп шәкилдә яки өзигә егилик, көплүк қошумчилири улунуп кәлгән шәкилдә егә болуп келиду.

Мәсилән: 1. ***Балилар*** *китап оқуватиду.* 2. *Акамниң* ***балилири*** *әла оқуйду.* 3. ***Дадам*** *агроном болуп ишләйду.*

Жүмлидә егигә исимларниң егилик, көплүк қошумчилири улунуп кәлсә, уларға берилидиған соаллириғиму шу қошумчилар улунуп келиду:

Униң ***һәдиси*** *кәлди* (униң кими кәлди? — *һәдиси*). ***Узатқучилар*** *жиғилди* (ким жиғилди? — *узатқучилар*).

Исимдин башқа, төвәндики сөз түркүмлириму егә болуп келиду.

1. Алмашлардин: ***Мән*** *бағда ишлидим.* ***Улар*** *оқушқа кәтти. Бүгүн бизгә* ***һечким*** *кәлмиди.* ***Һәрким*** *өз ишиға пухтә болсун.* ***Әву*** *яхши бала.* Бу мисаллардики *мән, улар, һечким, һәрким, әву* дегән алмашлар егә болуп кәлгән.

2. Сүпәтләрдин: ***Яхши*** *тепип сөзләйду* (*мақал*). ***Яхши*** *иши билән яхши* (*мақал*). ***Яш-қерилар*** *һәммиси жиғилди.* Бу мисаллардики *яхши, яш-қерилар* дегән сүпәтләр егә болуп кәлгән.

3. Сүпәт пеиллардин: ***Көргән*** *көргәнни қилар,* ***көрмигән*** *немини қилар* (*мақал*). *Оюнға* ***қатнашқучилар*** *клуб-*

қа кәлди. Бу мисаллардики *көргән, көрмигән, қатнашқучилар* дегән сүпәт пеиллар егә болуп кәлгән.

4. Һәрикәт намлиридин: ***Оқуш, йезиш*** *— керәклик һәм пайдилиқ нәрсә.* ***Ишлимәк*** *— аң көңүллүк нәрсә.* Бу мисаллардики *оқуш, йезиш, ишлимәк* дегән һәрикәт намлири егә болуп кәлгән.

5. Санлардин: ***Сәккиз*** *иккигә кәсирсиз бөлүнүду.* ***Төрт*** *— жүп сан,* ***бәш*** *— тақ сан.* Бу мисалардики *сәккиз, төрт, бәш* дегән санлар егә болуп кәлгән.

22-көнүкмә. Төвәндики парчини көчүрүп йезиңлар. Егиләрниң астини сизиңлар. Уларниң қайси сөз түркүмлиридин екәнлигини ениқлаңлар.

У МӘҢГҮ ЯШАЙДУ.

Жәң башланди. Оқлар мөлдүрдәк яғмакта еди. Бизниң артиллериямиз дүшмәнниң оқ етиш пунктлириға гүлдүрлүтүп ататти. Пиядиләр зәмбирәк оқиниң панасида алға маңди. Лекин улар бир мәңишта пүтүн мәйданни бесип өтәлмиди. Немислар қаттиқ оқ чиқарди. Сол тәрәптики төпиликтә дүшмәнниң дзоти болуп, униңдин немис пулемёти оқ яғдуруватəтти. Мошу еғир вә қийин вақитта Тойчи Әржигитов әжайип мәртлик көрсәтти. У чаққанлиқ билән өмүләп берип, өз гәвдиси билән дзотниң төшүгини бәкитти. Пулемёт жим болди. Шу чағда бизниң жәңчилиримиз һужум башлиди. Улар немисларни езип-янчип ташлиди.

23-көнүкмә. Төвәндики парчини көчүрүп йезип, егиләрниң қандақ сөз түркүмидин кәлгәнлигини ениқлап, үстигә йезип қоюңлар.

Йеқинда һәммимиз пахта жиғишқа чиқтуқ. Пахтиларниң һәммиси аппақ ечилип кәткән. Хусусән, пахта бу жил наһайити яхши болған. Биз наһайити көңүл қоюп пахта теришкә киришттуқ. Бирпәсниң ичидә иш наһайити қизип кәтти. Һәрким өзиниң нормисини чапсан орунлашқа тиришти.

Мән һәммидин нурғун тәрдим. Башқилар қанчә тәрсиму, лекин маңа йетишәлмиди. Мән нормини үч һәссә орунлудум. Биз пахта териштә қанчилик чапсан һәрикәт қилсақ, үнүм шунчилик нурғун болудикән.

Колхозниң бегида барлиқ мевиләр пишип йетишкән. Һәрким өзиниң халиғинини үзүп йеди.

24-көнүкмә. Төвәндики сөзләрни егә орнида қоллунуп, жүмлә түзүңлар.

Шамал, қар, мәктәп, гүлләр, су, Мухтәр, тағлар, әтияз, ишлигән, йеза, тракторлар, комбайн, һәрким, һечким, заводлар, отчөпләр, гүл-чечәкләр, течлиқ.

25-көнүкмә. Төвәндики жүмлиләрни көчүрүп йезиңлар. Нурғун чекитләрниң орниға егә болудиған сөзләрни тепип йезиңлар.

1. Дост ағритип ейтиду, . . . күлдүрүп ейтиду (*мақал*). 2. Бағниң татлиқ . . . пишип қалди. 3. . . . техникини егилидим. 4. Әти-

язниң ... йеғишқа башлиди. 5. Сентябрь ейида ... башлиниду. 6. Билимсиз ... надан. 7. ... терилғу ишлириға киришти. 8. Бизниң ... яхши йәргә селинған. 9. Мәктәпниң чоң ... бар. 10. ... наһайити чирайлиқ. 11. Бағниң оттурисидики чоң көлниң ... наһайити сүзүк.

26-көнүкмә. Исимдин, сүпәттин, сандин, алмаштин, сүпәт пеилдин, һәрикәт намлиридин егә болуп кәлгән бирнәччә жүмлә йезип келиңлар.

§ 5. АДДИ ҺӘМ ҚОШМА ЕГӘ.

Егә бир сөздин яки бирнәччә сөзнин бирикмисидин келиши мүмкин.

Мәсилән: 1. ***Течлиқ*** *урушни йеңиду.* 2. ***Биз иккимиз*** *көчәтләргә су туттуқ.* 3. ***Уч йәрдә уч*** — *тоққуз.*

Биринчи жүмлидә егә — *течлиқ* (бир сөздин кәлгән), иккинчи жүмлидә егә — *биз иккимиз* (икки сөздин кәлгән), үчинчи жүмлидә егә — *уч йәрдә уч* (үч сөздин кәлгән).

Бирла сөз билән ейтилған егә *адди егә* дәп атилиду.

Мәсилән: ***Мән*** *һойлиға чиқтим.* ***Һойлиму*** *наһайити йеқимсиз, сөрүн еди. Һойлиниң һәммә йеригә йоған һәл* ***лат лар*** *йейилған. Йоған туңларда һәрхил рәңлик* ***сулар*** *туратти.* (*М. Г.*)

Бир уқумни билдүрүдиған икки яки униңдин ошуқ сөз бирикмиси билән ейтилған егә *қошма егә* дәп атилиду.

Мәсилән: ***Биз иккилән*** *там гезитиға мақала яздуқ.* ***Тоғри ейтқан*** *қутулар,* ***ялған ейтқан*** *тутулар* (*мақал*). ***Байқал көлі*** *йоған көл.* ***Дәм алгуч лар*** *тағқа чиқти.*

Қошма егиниң тәркивигә киргән сөзләр бирикмиси төвәндикичә болуду:

1. Бирәр нәрсиниң етини билдүрүдиған икки сөзниң биринчиси баш келиштә, иккинчиси егилик қошумчисиниң үчинчи шәхсидә келиду.

Мәсилән: ***Арал деңизи*** *белиққа бай. Яшисун шөһрәтлик* ***Совет Армияси!***

2. Биринчи сөз чүшүм келиштә келип, қошумчиси чүшүп қалған, иккинчи сөз сүпәт пеил болған икки сөз бирикмиси арқилиқ келиду.

Мәсилән: *Узун бойлуқ* ***хәт тошуғучи*** *һойлиға кирип кәлди.* ***Дәм алғучилар*** *шахмат ойнаватиду.* ***Жүк тошуғучилар*** *вагонлардин жүкләрни чүшүрүшкә башлиди.*

3. Биринчи сөз һал пеил, иккинчи сөз сүпәт пеилдин түзүлгән сөз бирикмиси арқилиқ келиду.

Мәсилән: ***Йезип олтарған*** — *мениң иним.* ***Алма үзүп жүргән*** — *бағвәнчи.*

4. Бирнәччә санлар бирикмиси арқилиқ ейтилиду.

Мәсилән: ***Бәш йәрдә бәш*** — *жигирмә бәш.*

5. Бағлиғучилар билән қошулуп баш келиштә кәлгән исимлар, алмашлар арқилиқ келиду.

Мәсилән: ***Қасим билән Өмәр*** *белиқ тутушқа кәтти.* ***Сән һәм мән*** *иккимиз Москваға биллә баримиз.*

6. Көплүк санда кәлгән алмаш һәм көплүк шәхс қошумчилири қошулуши вә отақ санларниң бирикмиси арқилиқ келиду.

Мәсилән: ***Биз иккимиз*** *емтиһанни әла баһаға өткәздүк.* ***Биз үчүлән*** *сүрәткә чүштүк.* ***Силәр иккиңлар*** *бу китапни оқуп чиқиңлар.*

7. Көплүк санда кәлгән алмаш һәм көплүк шәхс қошумчилири қошулған ениқлаш алмашларниң бирикмиси арқилиқ келиду.

Мәсилән: ***Биз һәммимиз*** *канал қезишқа чиқтуқ.* ***Силәр һәммиңлар*** *экскурсияғә барисиләр.*

8. Кишиләрниң исим вә фамилиялири қошулуп ейтилғанда, қошма егә болиду.

Мәсилән: ***Михаил Васильевич Ломоносов*** — *улуқ рус алими.* ***Өмәр Муһәммәди*** — *уйғур шаири.*

Әслатмә: 1. Бәзидә чүшүм келиштики толуқтурғучиларниң қошумчиси чүшүп келип, баш келиш шәклидә келиши мүмкин. Ундақ толуқтурғучилар егә охшаш болуп көрүнүду. Мәсилән: *хәт яз, китап оқу* вә башқилар. Бу жүмлиләрдики *хәт, китап* дегән сөзләрниң егә әмәслиги уларниң арисиға сөз қошуп ейтсақ ениқ билиниду: *Хәтни маңа яз. Китапни күндә оқу.* 2. Бәзи баш келиштики сөзләр *болди, болған, еди, екән* дегәнгә охшаш пеилларниң алдидин кәлгән чағда, улар егә болмай, шу пеиллар билән қошулуп, қошма хәвәр болуп келиду: *у* ***инженер болди.*** *Униң акиси* ***муәллим екән.*** *Илгири Савут* ***бағвән болған.***

27-көнүкмә. Төвәндики жүмлиләрни көчүрүп йезиңлар. Қошма егиләрниң астини сизиңлар.

1. Бәш йәрдә алтә — оттуз. 2. Советләр Союзи — йәр юзидики әң демократик дөләт. 3. Ойнап жүргәнләр — хошнимизниң балилири. 4. Хәт тошуғучи бизгә хәт әпкәлди. 5. Бу ишни биз үчүлән орунлидуқ. 6. Тайир билән Қасим оқушқа кәтти. 7. Бовам билән момам һәмминиң алдида кетип баратти. (М. Г.) 8. Колхозчилар мол һосул елиш үчүн күрәшмәктә. 9. Лев Николаевич Толстой — улуқ рус язғучиси. 10. Дәм алғучилар яхши дәм алди.

28-көнүкмә. Төвәндики жүмлиләрдики пәқәт қошма егиләрнила көчүрүп йезиңлар.

1. Әтияз кәлди, дәл-дәрәхләр көкүрүшкә башлиди. 2. Һезиз билән Мәнсүр сәһнигә чиқип нахша ейтти. 3. Советләр Союзи течлиқ үчүн күрәшкүчиләрниң алдинқи қатарида маңмақта. 4. Биз иккимиз китапханиға берип кәлдуқ. 5. У бүгүн акисидин хәт алди. 6. Врач ағриққа дора бәрди. 7. Гезит оқуп олтарған —

мениң сиңлим. 8. Хәт тошуғучи санаториядә дәм алғучиларға хәт, телеграмма, әпкәлди. 9. Қара булутлар бирдинла тағ чоққисини қаплиди. 10. Тракторчилар йәр һайдашқа киришти. 11. Силәр һәммиңлар тиришип оқуңлар. 12. Маңа тапшурулған ишниң бәштин төрти орунланди. 13. Он бәш — тағ сан.

29-көнүкмә. Жүмлә түзүп йезиңлар. Жүмлиләрдә мону сөзләр егә болуп кәлсун:

Мән, оқуған, һәрким, оқуш, һечким, әву, һәдәм билән сиңлим, Патәм билән Нури, биз үчүлән, ухлаватқан, нахша ейтқучилар, үчтин бири.

Ү л г ә: *Әву — мениң дәптирим.*

30-көнүкмә. Төвәндики жүмлиләрни көчүрүп йезиңлар. Егиләрниң астини сизип, уларниң қандақ сөз түркүмидин кәлгинини ейтип бериңлар.

Бир күни сапла яшлар учрушуп қалдуқ. Һәммимиз хошал едуқ. Буларниң ичидә иккисила саватлиқ еди. Бири — мән, иккинчиси — Шурка. Вяхирь дегән бала бизниң саватлиқлиғимизға наһайити қизиқатти.

— Әтә мәнму мәктәпкә баримән. Силәр мениму оқутуңлар,— дәп өтүнди у.— Оқуп чиққандин кейин, мән мевилик дәрәхләрни өстүрүш хизмитигә киримән.

Язниң күни Вяхирьниң аписи сунуп чүшкән дәрәхниң астида қалди. Уни агриқханиға елип кәтти.

— Сән әнди бизниңкигә барғин. Мениң апам саңа оқуш-йезишни үгүтүду,— деди Шурка Вяхирьгә.

(*М. Г.*)

31-көнүкмә. Төвәндики жүмлиләрни көчүрүп йезиңлар. Адди егиләрниң астини сизип, уларниң қандақ сөз түркүмлиридин кәлгинини ейтип бериңлар.

1. Бир күни биз, һәммимиз, Турсунларниң бeғиға бардуқ. Турсунниң дадиси бизгә һәртүрлүк мевиләр үзүп бәрди. 2. Өсүмлүкләр сарғайди, қушлар иссиқ яққа учуп кәтти. 3. Балилардин кружокқа тоққузи қатнашти. 4. Бизниң синипта һечким дәрискә кечикип кәлмәйду. 5. Бизниң заводниң ишчилири әмгәк үнүмини күндин-күнгә көтәрмәктә. 6. Сән мени күтүп турғин, мән кечикмәй келимән. 7. Бизниң йезидики яшлар мәдәни ишқа чоң ярдәм бәрмәктә. 8. Улар иккиси бу тапшуруқни биллә орунлиди. 9. Чөмүлүш — тәнсақлиқ үчүн пайдилиқ. 10. Комбайн — йеза егилик машиниси. 11. Колхозчиларниң һәммиси өз вақтида ишқа чиқти.

§ 6. ХӘВӘР.

Жүмлидә егиниң иш-һәрикитини, сүпитини, немә ким екәнлигини вә башқа бәлгүлирини билдүрүдиған жүмлә мүчиси *хәвәр* дәп атилиду.

Җүмлидә хәвәр: ***немә қилди? немә қиливатиду? немә қилиду? немә қилмақта? немә болди? немә болуватиду? немә болуду? немә бопту? немә қилинди? немә қилиниду? ким? кими? немә? немиси? қандақ? немә болған? немә қилған? немә қилинған?*** дегәнгә охшаш соалларға җавап болуп келиду.

Мәсилән: 1. *Дәрәхниң шехи* ***сунуп чүшти.*** 2. *Балилар көчәтләрни* ***тикти.*** 3. *Униң хети* ***чирайлиқ.*** 4. *Тохтахун —* ***инженер.***

Бу мисаллардики *сунуп чүшти* (немә болди?) *тикти* (немә қилди?) дегән хәвәрләр егиниң иш-һәрикитини көрсүтүп кәлгән. *Чирайлиқ* (қандақ?), *инженер* (ким?) дегән хәвәрләр егиниң сүпитини һәм ким екәнлигини көрсүтүп кәлгән.

Хәвәрму егигә охшашла, җүмлә қурушта җүмлиниң асаси мүчиси болуп санилиду. Егә ойда сақлинип, җүмлидә айрим ейтилмай, чүшүп келиши мүмкин, лекин җүмлә хәвәрсиз түзүлмәйду.

Мәсилән: 1. *Әтигән саәт сәккиздә* ***кәлдим.*** 2. *Өйдин чиқип, тоғри мәктәпкә* ***бардим.*** 3. *Бу китапни* ***оқуп чиқимән.*** Бу үч җүмлиниң егилири ейтилмай чүшүп қалған, лекин хәвәрлири бар. Биринчи җүмлиниң хәвири *кәлдим,* иккинчи җүмлиниң хәвири *бардим,* үчинчи җүмлиниң хәвири *оқуп чиқимән.* Жуқуридики җүмлиләрниң егиси — *мән* дегән сөз, у җүмлиләрдә ейтилмиған болсиму, шу җүмлиләрниң хәвиригә улунуп кәлгән пеилниң шәхс қошумчилириға қарап, егини ениқлап билишкә болуду.

Хәвәр толарақ җүмлиниң ахирида келиду. Шеирларда хәвәр җүмлиниң бешида, оттурисида келиши мүмкин.

Хәвәр түрлүк сөз түркүмлиридин келиду. Хәвәр болуп келидиған асаси сөз түркүми — пеиллар.

Хәвәр төвәндики сөз түркүмлиридин келиду:

1. Пеилдин хәвәр болуп келиши: *Улуқ Вәтинимиз течлиқ үчүн* ***күрәшмәктә.*** *Ямғур шақирап* ***яғди.*** Бу җүмлиләрниң хәвәрлири — *күрәшмәктә* вә *яғди* дегән сөзләр. Соаллири: ***немә қилмақта? немә болди?***

2. Сүпәттин хәвәр болуп келиши: *Бизниң бағлар* ***чирайлиқ.*** *Һава* ***салқин.*** *Турмушимиз* ***яхши.*** Бу җүмлиләрниң хәвәрлири *чирайлиқ, салқин, яхши* дегән сөзләр. Соаллири: ***қандақ?***

3. Исимлардин хәвәр болуп келиши: *Акам —* ***танкист.*** *Бизниң әң биринчи вәзипимиз —* ***оқуш.*** *Кала —* ***һайван.*** Бу җүмлиләрниң хәвәрлири — *танкист, оқуш, һайван.* Соаллири: ***ким? немә?***

4. Сандин хәвәр болуп келиши: *Үч йәрдә үч —* ***тоққуз.*** *Мениң укам оқуштин* ***биринчи.*** *Ғунчәм һазир* ***он иккидә.*** Бу җүмлиләрниң хәвәрлири — *тоққуз, биринчи, он иккидә* дегән сөзләр. Соаллири: ***қанчә? нәччинчи? нәччидә?***

5. Алмашлардин хәвәр болуп келиши: *Униң ейтқан сөзи —* ***мошу.*** *Өйгә киргән —* ***мән.*** Бу җүмлиләрниң хәвәрлири *мошу, мән* дегән сөзләр. Соаллири: ***қайси? ким?***

6. Рәвишләрдин хәвәр болуп келиши: *Бизниң бағда алма* ***көп****. Униң меңиши* ***чапсан****. Бу жил һосул* ***мол****.* Бу жүмлиләрниң хәвәрлири *көп, чапсан, мол.* *Соаллири* ***қандақ?***

32-көнүкмә. Төвәндики жүмлиләрни оқуп чиқип, хәвәрлирини тепиңлар. Уларниң қандақ сөз түркүмлиридин екәнлигини ениқлаңлар.

1. Һәә, мән полк оғли, мән достум, өзимизниң казаклириға икки жилдин буян оғул болуп келиватимән. (В. Қ.) 2. Күн қанчә егиз көтүрүлгәнсири, қушларму шунчә нурғунлайду. (М. Г.) 3. Бу китап булту бесилған. 4. Гәп үздә яхши, кавап зиқта яхши (мақал). 5. Сөз — бир, қулақ — икки (мақал). 6. Савутниң акиси — тракторчи. 7. Зорәм — Патәмниң сиңлиси. 8. Тағ шамили салқин. 9. Бу көчәтни тиккән — мән.

10. Челишчан жиллар
Бизни өстәрди,
Батур жүрәкләр
Сәпкә тизилди.

Жилларни атлап,
Өтүп баримиз,
Дүшмәнни чәйләп,
Йеңип баримиз.

(Р. Ә.)

33-көнүкмә. Төвәндики жүмлиләрни көчүрүп йезиңлар. Хәвәрләрниң қандақ сөз түркүмлиридин екәнлигини үстигә йезип қоюңлар.

1. Язниң гөзәл күнлириниң биридә биз йезиға чиқтуқ. 2. Йезиниң йәрлири наһайити чирайлиқ. 3. Терилған ашлиқлар сансиз нурғун. 4. Биз йезиниң етиз-ериқлирини арилап чиқтуқ һәм чоң баққа бардуқ. 5. Бағда түрлүк мевиләр пишқан. 6. Биз һәрхил мевиләрни йедуқ. 7. Бу бағ бизгә бәк йеқип кәтти. 8. Капиталистик әлләрдә ишсизлар көп. 9. Совет елидә ишсизлиқ аллиқачан йоқ қилинған. 10. Совет хәлқи бәхитлик, көңүллүк турмуш қурди. 11. Бу турмушни қурған — биз өзимиз. 12. У қәһриман танкист. 13. Һазир униң йеши оттузда. 14. Клубтин чиқип келиватқанлар — бизниң мәктәпниң оқуғучилири.

34-көнүкмә. Төвәндики жүмлиләрдики қошма егиләрни өзлириниң хәвәрлири билән бир башқа, адди егиләрни өзлириниң хәвәрлири билән бир башқа қилип көчүрүп йезиңлар.

1. Кәткүчиләр һәммимиз билән хошлашти. 2. Жиғилишқа кәлгәнләр тизимға йезилди. 3. Яхши оқуш — һәрбир оқуғучиниң вәзиписи. 4. Тәнлири дирилдәп титрәтти. Ушшақ қоллири соғдин күюшүп кәтти. Беши һелиму ағратти, лекин униң һоши орнида еди. (В. Қ.) 5. Жүк тошуғучи мениң чемоданлиримни вагонниң ичигә әпкирди. 6. Биз үчүлән йеңи селинған театрға биллә бардуқ. 7. Мән мундақ татлиқ мевини һечқачан йәп көрмигән. 8. Бизниң фабрика ишчилириниң бәштин төрти — стахановчилар. 9. Дилбәр билән Айшәм — әң тәртиплик оқуғучилар. 10. Мухтәр ағинисигә оқуштин ярдәм бәрди.